

The analysis of the phenomenon of reflexivity in psychotherapy supervision: A systematic literature review

Vaštak#, Marija; Skruibis, Paulius

The analysis of the phenomenon of reflexivity in psychotherapy supervision: A systematic literature review

Psichologija, vol. 65, 2021

Vilniaus Universitetas, Lituania

Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=692974072002>

DOI: <https://doi.org/10.15388/Psichol.2021.35>

Esta obra está bajo una Licencia Creative Commons Atribución 4.0 Internacional.

The analysis of the phenomenon of reflexivity in psychotherapy supervision: A systematic literature review

The Analysis of the Phenomenon of Reflexivity in
Psychotherapy Supervision: A Systematic Literature Review

Marija Vaštakė marija.vastake@gmail.com

Vilniaus universitetas, Lithuania

Paulius Skruibis paulius.skruibis@fsf.vu.lt

Vilniaus universitetas, Lithuania

Psichologija, vol. 65, 2021

Vilniaus Universitetas, Lithuania

Recepción: 28 Abril 2020

Aprobación: 24 Mayo 2021

DOI: [https://doi.org/10.15388/
Psichol.2021.35](https://doi.org/10.15388/Psichol.2021.35)

Redalyc: [https://www.redalyc.org/
articulo.oa?id=692974072002](https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=692974072002)

Summary: Refleksyvumas (angl. reflexivity) laikomas vienu iš pagrindinių žmonių bendravimo įgūdžių ir svarbiausia praktikuojančio specialisto profesinė kompetencija (Bruno et al., 2011; Schön, 1983). Mokslinėje literatūroje, analizuojančioje supervizijas, nėra aiškios šio fenomeno apibrėžties, taip pat stokojama empirinių refleksyvumo tyrimų supervizijos kontekste. Šiame straipsnyje, atlikę refleksyvumo fenomeno analizę ir apžvelgę empirinius tyrimus, pateikiame savo sukurta refleksyvumo fenomeno apibrėžimą ir refleksyvumo teorinį modelį, taip pat šio fenomeno empirinių tyrimų gaires ir būdus. Šiuo straipsniu norime akcentuoti refleksyvumo tyrimų supervizijų kontekste praktinę vertę.

Keywords: refleksyvumas, psichoterapijos supervizija, supervizija.

Abstract: *Reflexivity* is a concept that is increasingly gaining prevalence in the literature of professional practice and it has been defined in a variety of ways; however, the differences in definition largely depend on the context. Therefore, reflexivity development is the main goal of supervision; it is a powerful instrument that can impede the psychotherapist's connection with his client, but there is no answer on what specifically enhances or decreases reflexivity during the supervision process. In the scientific articles analyzing supervision, there is no clear definition of the phenomenon of reflexivity and there is also a lack of empirical studies of reflexivity in supervision. The aim of this paper is to present our own definition and theoretical model of reflexivity in the psychotherapy supervision process as well as distinguish reflexivity between adjacent concepts like "reflection," "self-reflection," and "self-reflexivity." We carried out a systematic review of literature within three databases and created a theoretical model of reflexivity in psychotherapy supervision. We also discuss the guidelines and methods for further empirical investigations of this phenomenon in psychotherapy supervision.

Keywords: reflexivity, psychotherapy supervision, supervision.

Refleksyvumo sampratos problematika

Būti nerefleksyviu psichoterapeutu nėra įmanoma.

Hedges, 2010

Nors supervizijų moksliniai tyrimai dar nepasižymi gausa ir smarkiai atsilieka nuo psichoterapijos efektyvumo mokslinių tyrimų, tačiau klausimas apie supervizijų efektyvumo veiksnius vis labiau domina tyrėjus (Watkins, 2011; Inman & Ladany, 2008; Kuhne et al., 2019). Moksliniais

tyrimais yra įrodoma, kad supervizija plėtoja supervizuojamųjų profesinį tobulėjimą, padeda jiems tapti refleksyviais praktikais, tačiau klausimas, kaip vystosi supervizuojamųjų refleksyvumas supervizijos procese, lieka atviras (Beutler & Kendall, 1995; Goodyear & Guzzardo, 2000; Holloway & Neufeldt, 1995; Inman & Ladany, 2008; Kuhne et al., 2019; Wheeler & Richards, 2007). Refleksyvumo sąvokos pradininkas Schön (1983) pabrėžia, kad praktikas tampa refleksyvus tik tada, kai jis įsisąmonina tai, ką atlieka tuo metu, ir kai jis tai atlieka (angl. *reflects on what he/she is doing while doing it*). Kyla klausimas – kaip supervizija būsimam ar esamam praktikui gali padėti didinti refleksyvumą?

Į šį klausimą bando atsakyti kol kas negausūs moksliniai tyrimai, kurių negausa gali būti siejama su tuo, kad kol kas refleksyvumo fenomenas nėra apibrėžtas ir nėra detalaus jo matmenų aprašymo (Givropoulou & Tseliou, 2018; Neden, 2012; Stedmon & Dallos, 2009; Tseliou, 2014). Neden (2012) ir Tseliou (2014) pabrėžia, kad geresniam refleksyvumo fenomeno supervizijoje supratimui padėtų visų pirma jo matmenų (angl. *facets*) išskyrimas ir tik paskui plėtros galimybių suradimas psichoterapinės supervizijos kontekste. Svarbu pabrėžti ir tai, kad iki šiol atlikti supervizijų moksliniai tyrimai buvo labiau sutelkti į refleksijos analizę (angl. *reflection-on-action*), tai yra į tai, kaip supervizuojamieji reflektuoja savo patirtis jau pasibaigus pačiam veiksmui (po psichoterapinės sesijos ar supervizijos), ir tik keli moksliniai tyrimai buvo skirti refleksyvumo analizei (angl. *reflection-in-action*), tai yra tam, kaip supervizuojamieji reflektuoja savo patirtis atlikdami patį veiksmą, o ne jam pasibaigus (būdami psichoterapinėje sesijoje ar supervizijoje) (Calvert et al., 2016; Hill et al., 2016; North et al., 2013). Kol kas yra žinoma tik tai, kad refleksyvumo vystymuisi psichoterapinėje supervizijoje yra būtinas dialogiškas bendradarbiavimu grįstas supervizoriaus ir supervizuojamojo santykis (Calvert et al., 2016; Mangione et al., 2011). Dialoginis santykis padeda supervizuojamiesiems visiškai „pasinerti“ į supervizijos procesą ir labiau įsisąmoninti save bei savo naudojamas psichoterapines intervencijas darbe su psichoterapijos klientais (Calvert et al., 2016). Taip pat yra nustatyta, kad psichoterapijos sesijų garso ir vaizdo įrašų perklausos ir peržiūros supervizijoje padeda supervizuojamiesiems iš naujo išgyventi psichoterapinių sesijų patirtis, o tai brandina jų savirefleksiją ir stiprina supervizijų darbinį aljansą (North, 2013; Hill et al., 2016). Taigi, kaip matome, negausūs refleksyvumo fenomeno empiriniai tyrimai kol kas neatskleidžia jo sandaros, raiškos, raidos dinamikos psichoterapinėje supervizijoje.

Todėl norėtume išryškinti mokslinėje literatūroje esamas spragas, susijusias su šiuo fenomenu. Visų pirma, nepaisant akcentuojamos refleksyvumo svarbos, šis fenomenas vis dar neturi savo aiškos tapatybės, nėra teoriškai aprašytas psichoterapinės supervizijos kontekste (Givropoulou & Tseliou, 2018; Calvert et al., 2017; Calvert et al., 2016), o tai apsunkina jo empirinius tyrimus. Antra, pastebėjome, kad sąvoka „refleksyvumas“ neretai yra painiojama su gretutinėmis sąvokomis, dėl to sunku suprasti refleksyvumo ir greta esančių sąvokų reikšmes, jų matmenis, o tai taip pat sudaro kliūtis tirti šiuos reiškinius. Trečia,

nors yra konstatuojama, kad refleksyvumas yra plėtojamas supervizijų santykyje, lieka neatsakytas klausimas, kas konkrečiai supervizijų santykyje skatina ir kas slopina refleksyvumą (Calvert et al., 2016; Givropoulou & Tseliou, 2018).

Atsakyti į šiuos klausimus padėtų visų pirma aiškiai apibrėžtas refleksyvumo fenomenas ir, antra, tyrimai, kurių objektas būtų supervizuojamųjų refleksyvumo patirtys supervizijos procese (Givropoulou & Tseliou, 2018; North, 2013; Tseliou, 2014).

Taigi, atliepdami refleksyvumo teorinio modelio suformulavimo **aktualumui**, nutarėme šį fenomeną conceptualizuoti ir aprašyti. Iš to ir kyla mūsų straipsnio **tikslas** – sistemiškai, vadovaujantis sisteminės literatūros analizės PRISMA modeliu, išanalizuoti kiekybinius ir kokybinius mokslinius tyrimus, nagrinėjančius refleksyvumą psichoterapinėje supervizijoje, ir jais remiantis suformuluoti refleksyvumo teorinį modelį psichoterapinės supervizijos kontekste.

Mes manome, kad teorinis refleksyvumo modelis padės numatyti gaires jo empiriniams tyrimams, o tai suteiks aiškumo jo raiškos ir dinamikos supratimui – leis suprasti jį plėtojančius ir slopinančius veiksnius. Detalus refleksyvumo fenomeno aprašymas bus pritaikomas tiek teoriškai, tiek praktiškai – psichoterapeutų bei supervizorių mokymo programose. Pavyzdžiui, žinant refleksyvumo reiškinių matmenis, bus galima ieškoti būdų, kaip juos plėtoti psichoterapinės supervizijos procese: koks galėtų būti tinkamas supervizoriaus buvimo būdas, jo taikomos supervizijoje intervencijos ir pan. Psichoterapeutų ir supervizorių mokymosi programose šios išvalgos galėtų būti pritaikomos seminarų metu, kur būsimųjų psichoterapeutų (ir būsimųjų supervizorių) įgūdžiai daugiausia lavinami „gyvose“ supervizijose, kai supervizorius stebi supervizuojamojo ir jo kliento darbą ir teikia grįžtamąjį ryšį. Šios žinios taip pat praverstų papildant šiuo metu negausią supervizijų teorinę literatūrą. Svarbu pabrėžti, kad kol kas Lietuvoje nėra išleista nė vienos knygos apie supervizijas ir kol kas publikuotas tik vienas mokslinis straipsnis psichoterapinės supervizijos tema. Refleksyvumo teorinio modelio pritaikymą matome ir individualiose bei grupinėse supervizijose. Supervizoriai, detaliau susipažinę su šiuo fenomenu, kur kas geriau suprastų jo reikšmingumą ir galėtų kurti ir koreguoti supervizijų santykius taip, kad kuo labiau būtų plėtojamas refleksyvumas supervizijose (tiek individualioje, tiek grupinėje). Tyrimais aptikus, kas slopina refleksyvumą ar atskirus jo matmenis, taip pat būtų galima tuos supervizijų sąveikos veiksnius minimizuoti. Matome ir tolesnių mokslinių refleksyvumo tyrinėjimų vertę. Integravus šį teorinį modelį į mokymo programas bei individualią ir grupinę supervizijų praktiką, būtų galima tikslinti tiek patį teorinį refleksyvumo modelį, tiek refleksyvumą plėtojančius ir slopinančius veiksnius. Taip pat būtų galima atlikti kiekybinius atskirų refleksyvumo matmenų tyrimus, ieškant koreliacijų tarp įvairių kintamųjų. Refleksyvumo tyrimai supervizijose ir šių tyrimų rezultatai prisidėtų prie psichologų, psichoterapeutų ir supervizorių darbo kokybės gerinimo, dėl to psichoterapijos klientams būtų teikiama efektyvesnė psichologinė pagalba. Refleksyvumo teorinio modelio suformulavimas ir

gairių moksliniams supervizijų tyrimams aptikimas būtų nauja mokslinė tyrimo šaka Lietuvoje, kur supervizijų moksliniai tyrimai kol kas nėra atliekami.

Refleksyvumas: terminijos įvairovė

Psichologinėje literatūroje nėra nuoseklios terminų „refleksija“ ir „refleksyvumas“ vartojimo tradicijos, todėl neretai šie terminai vartojami kaip sinonimai, nesusimąstant apie gilesnes jų prasmes ir reikšmes, dažnai terminas „reflektuoti“ suprantamas siaurąja prasme, gretinant jį tiesiog su mąstymo, galvojimo procesu. Įvairialypis šių terminų vartojimas atspindi refleksyvumo fenomeno problematiką – pastangų jį konceptualizuoti trūkumą, mėginimo susitarti dėl šio termino ir šalia jo esančių terminų aiškesnių apibrėžimų ir jų atskyrimo. Analizuojant mokslinę literatūrą matyti, kad apibrėžti refleksyvumą nėra paprasta, neretai šio fenomeno apibrėžimas varijuoja atsižvelgiant į jo vartojimo kontekstą. Savo straipsnyje atsispirsime nuo SchÖn (1983; 1987) pateikto refleksyvumo termino apibrėžimo. Šis autorius refleksyvumu vadina refleksiją veikiant (angl. *reflexivity*, *reflection-in-action*) ir apibūdina ją kaip dinaminį nesibaigiantį procesą, kurio metu žmogus įsisąmonina save, būdamas įsitraukęs į sąveiką su kitu ir kartu įsisąmonina pačią sąveiką tarp savęs ir kito. Kitaip tariant, reflektuojantis asmuo vienu metu, simultaniškai atlieka visus šiuos tris veiksmus būdamas betarpiškai paties veiksmo procese. Autorius taip pat mini, kad refleksyvumui rasti yra būtinas dialogiškas, lygiavertis santykis tarp pokalbio dalyvių (SchÖn, 1983; 1987). Refleksyvumo terminas paprastai vartojamas aprašant psichoterapijos procesą, tačiau dažnai jis vartojamas ir psichoterapinės supervizijos bei mokymo kontekstuose (Dallos & Stendman, 2009). SchÖn (1991) rašo, kad refleksyvumo teorija susijungia su praktika betarpiškai atliekamame veiksmo (angl. *tacit knowing-in-action*), kai specialistas paties veiksmo metu „intuityviai“ (angl. *intuitively*) žino, ką jis daro ir kodėl.

Neretai terminai refleksija (angl. *reflection*) ir refleksyvumas (angl. *reflexivity*) yra painiojami ir vartojami kaip sinonimai dėl to, kad jie turi giminingą šaknį (lot. *reflexio* – atsigręžimas), tačiau šių terminų reikšmė yra skirtinga. Refleksija yra tikslingas ir sutelktas mąstymas apie savo patirtis – mintis, jausmus, elgesį jau po įvykusio veiksmo. SchÖn (1987) refleksiją vadina veiksmo refleksija (angl. *reflection-on-action*) – tai reflektavimas apie veiksmus, priežastis ir pasekmes atlikus veiklą, rengiantis naujiems veiklos etapams. Veiksmo refleksiją apibrėžia ir kiti mokslininkai, pridurdami, kad veiksmo refleksija yra savo patirties apmąstymas susitelkus, kai patirtis yra analizuojama, įprasminama ir daromi apibendrinimai (Hewson & Carroll, 2016; Finlay & Gough, 2003; Freda et al., 2015). Huserlis (2005), rašydamas apie refleksiją, mini, kad dėl refleksijos pirminis išgyvenimas nėra tiesiog prisimenamas, tačiau dėl refleksijos jis kinta, nes jame pasirodo esmė. Taigi reflektuojant patirtis yra įprasminama ir iš čia išsigrūnina veiksmo refleksijos (angl. *reflection-on-action*) ir refleksijos veikiant (angl. *reflection-in-action*) pagrindinis

skirtumas – veiksmo refleksija yra atliekama retrospektyviai, jau įvykus veiksmui, o refleksija veikiant – paties atliekamo veiksmo metu.

Savirefleksija – kitas svarbus terminas, kuris neretai yra apibrėžiamas kaip refleksyvumo ir refleksijos sinonimas ir sunkiai atskiriamas nuo jų dviejų. Savirefleksija – tai specifinė refleksijos forma, kur refleksijos turinys yra sutelktas į save: savo mintis, jausmus, kūno pojūčius, elgesį, įsitikinimus (Dallos & Stedmon, 2009; Jenkins, 2010; Nagata, 2006). Savirefleksijos vystymas yra ypač akcentuojamas egzistencinėje psichoterapijoje ir egzistencinėje supervizijoje (van Deurzen, 2009). Svarbu pažymėti, kad savirefleksija, kaip ir refleksija, yra retrospektyvus savęs įsisąmoninimas. Tačiau, norint pabrėžti savirefleksijos procesualumą tam tikru momentu, jos dinamiką, reikia vartoti savirefleksyvumo terminą.

Savirefleksyvumas – tai dialektinis, intersubjektyvus, besivystantis tarpasmeninėje sąveikoje su „Kitu“ procesas, kuriame vyksta savęs kaip subjekto patyrimas ir kartu savęs kaip objekto reflektavimas (Aron, 2000). Plėtojantis savirefleksyvumui asmuo įsisąmonina savo vertybes bei nuostatas, kurios turi įtakos jo patirtims. Savirefleksyvumas nėra vien kognityvinis, intelektualus procesas, jis apima patirtinę ir afektinę funkcijas bei gebėjimą jas integruoti. Savirefleksyvumas nėra galimas be „Kito“ dalyvavimo, jam yra būtinas dialogas (Alvesson & Sköldbberg, 2000). O savirefleksijai „Kitas“ nėra būtinas. Galima sakyti, kad savirefleksija yra tarsi dvimatis reiškiny, apimantis vidinį dialogą su savimi, o savirefleksyvumas yra trimatis reiškiny, apimantis dialogą su savimi, su kitu ir pačios sąveikos tarp šių dviejų reflektavimą.

Taigi išgryninus, kas sieja ir kas skiria refleksyvumą nuo šalia jo esančių fenomenų, tampa aiškesnės refleksyvumo fenomeno gairės.

Metodika

Duomenų rinkimas. Atliekant mokslinės literatūros sisteminę apžvalgą buvo remiamasi PRISMA (Preferred Reporting Item for Systematic and MetaAnalyses) modeliu (Liberati et al., 2009). Šis modelis padeda tyrėjams tinkamai planuoti ir atlikti pažingsniui sisteminę literatūros paiešką, analizę ir rezultatų pateikimą. Vadovaujantis sisteminės literatūros analizės PRISMA modeliu, svarbiausias dalykas sisteminėje literatūros analizėje yra šaltinių paieška, tačiau kol kas nėra vieno teisingiausio būdo, kaip tai atlikti. Siekiant užtikrinti mokslinės literatūros šaltinių paieškos kokybę yra pateikiamos tokios rekomendacijos, kurių ir laikėmės:

- Rinkomės sudėtinės (angl. multiple) duomenų bazes iš skirtingų platformų (angl. platforms), tai užtikrina mokslinių straipsnių skirtingumą ir mažesnį atmetimų skaičių pagal straipsnių pasikartojimo kriterijų (Rethelhefsen et al., 2021).
- Rinkomės tas duomenų bazes, kuriose būtų didžiausia mokslinių tyrimų iš psichoterapijos ir supervizijų srities koncentracija. Daugiametis domėjimasis šia tema jau leido turėti savo nuomonę,

kur yra didžiausia tokių tyrimų koncentracija, tačiau, kad paieška būtų tikslesnė, pasikonsultavome su Vilniaus universiteto bibliotekos specialiste, kuri nurodė tinkamiausias mūsų temai mokslinės informacijos prenumeruojamas duomenų bazes ir mokslinės informacijos atvirosios prieigos šaltinius. Remiantis PRISMA modeliu, bibliotekos darbuotojo konsultacija po savarankiškos duomenų paieškos užtikrina tinkamų šaltinių parinkimą ir sisteminės literatūros analizės kokybę (Rethelhlfsen et al., 2021).

Siekiant susisteminti ir aprašyti refleksyvumo fenomeną psichoterapinėje supervizijoje, šiame darbe ieškota 2010–2020 m. publikuotų recenzuotų laisvai prieinamų viso teksto mokslinių straipsnių anglų kalba, kuriuose būtų pristatomi kiekybiniai ir kokybiniai refleksyvumo tyrimai psichoterapinės supervizijos kontekste.

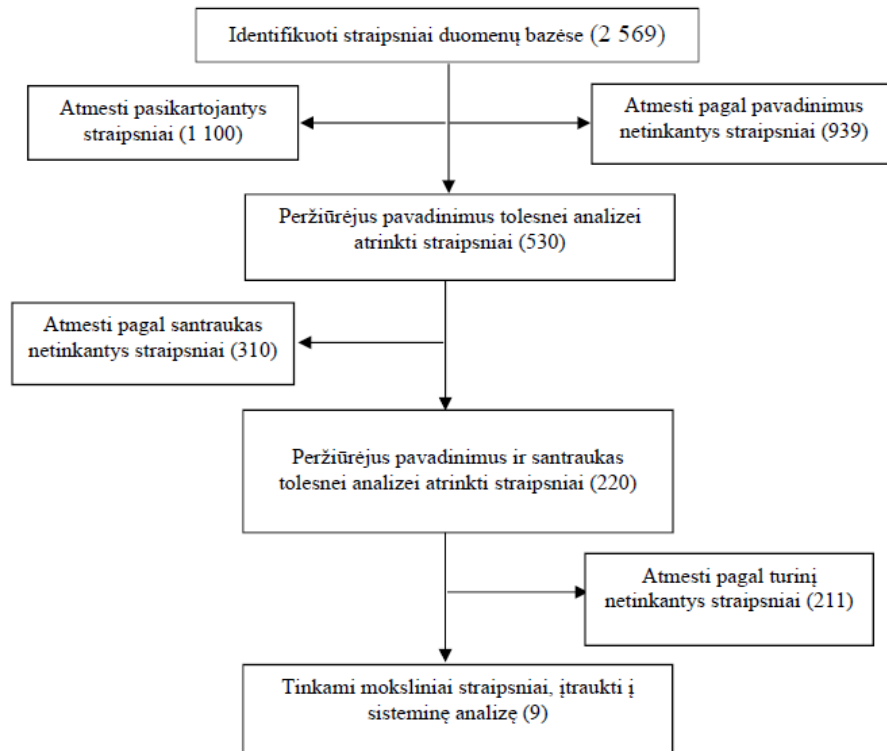
Į sisteminę literatūros apžvalgą buvo įtraukti trijose mokslinėse bazėse rasti viso teksto straipsniai, tyrinėjantys refleksyvumą psichoterapinėje supervizijoje. Straipsnių paieškai pasirinkome šias mokslines duomenų bazes:

1. „Taylor & Francis“ (Ovid);
2. „APA PsyInfo“ (EBSCOhost);
3. „Wiley Library Online“ (Ovid).

Trumpai argumentuosime, kodėl pasirinkome būtent šias duomenų bazes. Duomenų bazę „Taylor & Francis“ pasirinkome dėl to, kad joje yra publikuojami geros kokybės moksliniai straipsniai psichoterapijos ir supervizijos sričių tematika, šioje mokslinėje bazėje yra leidžiami moksliniai įvairių psichologijos ir psichoterapijos krypčių žurnalai (iš viso 108 psichologijos ir psichoterapijos krypties žurnalai), čia aptikome ir supervizijos tematikai skirtą žurnalą „The Clinical Supervisor“. „APA PsyInfo“, Amerikos psichologų asociacijos (APA) duomenų bazė, yra viena didžiausių pasaulyje mokslinių duomenų bazių, turinti 2 200 mokslinių psichologijos krypties žurnalų, joje yra publikuojami labai geros kokybės moksliniai straipsniai įvairiomis psichikos sveikatos temomis. „Wiley Library Online“ duomenų bazė buvo pasirinkta dėl to, kad joje buvo rasta 212 psichologijos krypties mokslinių žurnalų, ši duomenų bazė taip pat pasižymi gera mokslinių straipsnių kokybe. Straipsnių paieška pradėta 2019 m. kovo 1 d., paskutinė paieška atlikta 2021 m. gegužės 3 d.

Ieškant mokslinių straipsnių minėtose mokslinėse duomenų bazėse, buvo naudoti du pagrindiniai raktažodžiai anglų kalba: psychotherapy supervision ir reflexivity. Paieškos metu buvo naudota raktinių žodžių kombinacija: [„psychotherapy supervision“ AND „reflexivity“]. Pagal taikytas kombinacijas trijose mokslinėse duomenų bazėse rastos 2 569 publikacijos.

Publikacijų paieškų procesas pavaizduotas schemeje (1-as pav.).

1 pav
Mokslinių publikacijų paieškos duomenų bazėse rezultatai

Trumpai aprašysime mokslinių publikacijų nagrinėjimo etapus. Moksliniai straipsniai buvo nagrinėti keliais etapais:

1. Pavadinimų peržiūra.
2. Santraukų peržiūra.
3. Viso teksto peržiūra.

Pradžioje buvo peržiūrimi straipsnių pavadinimai, paskui santraukos ir galiausiai visas tekstas.

Peržiūrint publikacijas pagal pavadinimus turėjo būti matoma, kad jose bus rašoma apie reflekyvias kompetencijas supervizijos kontekste, tad buvo atmetos tos publikacijos, kuriose reflekyviosios kompetencijos arba reflekyvumas buvo aprašomi ne psichoterapinės supervizijos kontekste (pvz., socialinio darbo arba edukacijos sferoje) arba buvo bendriau aprašoma psichoterapinė supervizija ar reflekyviosios kompetencijos. Šiame etape buvo atmetos ir besikartojančios publikacijos. Antrame etape, peržvelgus straipsnių santraukas, buvo atmetos publikacijos, kurių santraukose nebuvo minimas reflekyvumas arba reflekyviosios kompetencijos psichoterapinės supervizijos kontekste. Paskiausiai, peržiūrėjus visą publikacijų tekstą, buvo atmetamos tos publikacijos, kuriose neradome jokių duomenų apie reflekyvumą, reflekyvias kompetencijas, savirefleksiją, savireflekyvumą. Svarbu paminėti ir tai, kad, kadangi, prieš atliekant sisteminę literatūros apžvalgą, buvo gilintasi į reflekyvumo fenomeną psichoterapijoje ir kituose kontekstuose ir aptikta, kad reflekyvumo

fenomenas neturi aiškios apibrėžties, į apžvalgą buvo įtraukti straipsniai, kuriuose buvo kalbama ne tik apie refleksyvumą, bet ir apie refleksiją, savirefleksiją, savirefleksyvumą. Kadangi ši tema yra „nišinė“, straipsniai buvo itin kruopščiai skaitomi, siekiant aptikti bent kokių užuominų apie refleksyvumo fenomeno raišką psichoterapinėje supervizijoje. Svarbu paminėti ir tai, kad atrinkdami mokslinius straipsnius susidūrėme su sunkumu, kai nė viename iš straipsnių nebuvo aiškaus refleksyvumo fenomeno apibrėžimo, refleksyvumas buvo tik dviejų tyrimų objektas. Straipsniuose šis fenomenas buvo vadinamas skirtingais terminais, ypač painiojant refleksyvumą (angl. reflexivity) ir refleksyvumą (angl. reflectivity). Dėl to skyrelyje „Refleksyvumas: terminijos įvairovė“ išskyrėme gretutines, šalia refleksyvumo esančias sąvokas. Norime atkreipti skaitytojų dėmesį į tai, kad ši apžvalga yra pirminis žingsnis link refleksyvumo fenomeno supratimo ir aprašymo bei postūmis link empirinių šio fenomeno tyrinėjimų psichoterapinėje supervizijoje.

Rezultatai

Į sisteminę literatūros analizę pagal nustatytus mokslinių publikacijų atrankos kriterijus pateko devyni straipsniai.

Tyrimai, įtraukti į sisteminę literatūros analizę

[illegible]

Parengta pagal DSM-5 III skyrių (APA, 2013) ir TLK-11 Asmenybės sutrikimo klinikinio aprašo ir diagnostikos nuorodas (WHO, 2018).

Lentelėje pateikti detalūs atrinktų straipsnių aprašymai. Kaip matome, nerasta nė vieno teorinio straipsnio, aprašančio refleksyvumą psichoterapinėje supervizijoje, nė vieno kiekybinio tyrimo ($n = 0$), rastas vienas tyrimas, kuriame taikyta mišri tyrimo strategija (kokybinė ir kiekybinė) ($n = 1$), trys tyrimai, besiremiantys atvejų analizėmis ($n = 3$), penki kokybiniai tyrimai ($n = 5$). Vertinant imčių specifiškumą, svarbu paminėti, kad tyrimuose dalyvavo įvairių psichoterapijos paradigmų tyrimo dalyviai. Dviejuose tyrimuose dalyvavo supervizorių ir supervizuojamųjų diados, viename supervizoriai ir supervizuojamieji, šešiuose – supervizuojamieji. Visi tyrimai buvo orientuoti į supervizijų santykių ir reflektiviųjų kompetencijų supratimą. Viename tyrime buvo analizuojama kūniškumo svarba supervizijų santykyje.

Rezultatų aptarimas

Kaip matome, visuose tyrimuose refleksyvumas analizuojamas daugiausia iš supervizuojamųjų perspektyvos, o tai natūralu, nes pagrindinis klausimas ir yra orientuotas į geresnį supervizuojamųjų refleksyvumo supratimą. Tad savo analizėje refleksyvumo supratimą ir formuosime remdamiesi supervizuojamųjų perspektyva. Visi analizuojami tyrimai koncentruojasi į santykių ir reflektiviųjų kompetencijų supratimą supervizijoje ir akcentuoja šių kompetencijų tyrimo poreikį supervizijos procese dėl šiuo metu esančios spragos supervizijų literatūroje. Remdamiesi atlikta tyrimų analize aptikome, kad refleksyvumui plėtotis yra būtinas dialoginis santykis tarp supervizorių ir supervizuojamųjų (Calvert et al., 2016; Calvert et al., 2017; Givropoulou & Tseliou, 2017; Hill et al., 2016; Mangione et al., 2011; North, 2013; Senediak, 2014; Stella & Taggart, 2020), o reflektivosios kompetencijos yra susipynusios su santykių kompetencijomis. Tai reiškia, kad santykis tarp supervizorių ir supervizuojamųjų yra būtina sąlyga refleksyvumui rasti (Calvert et al., 2016; Calvert et al., 2017; Hill et al., 2016; Mangione et al., 2011). Analizuojamuose tyrimuose aptikome, kad refleksyvumas yra multidimensinis fenomenas (Givropoulou & Tseliou, 2017; Senediak, 2014), turintis kelis matmenis. Dėl aiškumo išskyrėme keturis refleksyvumo matmenis. Pradžioje trumpai juos paminėsime.

Pagal tai, į ką telkiamasi, matmenis pavadinsime taip:

„Aš“ matmuo – („Aš“ matmeniu savo modelyje vadinsime supervizuojamąjį) (Calvert et al., 2016; Calvert et al., 2017; Hill et al., 2016; Givropoulou & Tseliou, 2017; Grant et al., 2012; Mangione et al., 2011; North et al., 2013; Senediak, 2014; Stella & Taggart, 2020). Šį matmenį pavadinsime „Aš“ matmeniu dėl to, kad minėtų straipsnių autoriai atkreipia dėmesį į tai, jog refleksyvumui būdingas sutelktumas į save – savo jausmų, minčių, kūno reakcijų, elgesio įsisąmoninimas, taip pat intuicijos pasitelkimas. Šiuo matmeniu supervizuojamasis visiškai koncentruojasi į save.

„Tu“ matmuo (Calvert et al., 2016; Hill et al., 2016; Givropoulou & Tseliou, 2017; Senediak, 2014). „Tu“ matmeniu savo modelyje vadinsime supervizorių. Šiam matmeniui suteikėme tokį pavadinimą dėl to, kad minėtų tyrimų autoriai akcentuoja, jog, būdamas dialoginiame santykių su supervizoriumi, supervizuojamasis būtent supervizoriaus dėka pradeda geriau suprasti savo psichoterapijos klientus. Kad šis procesas vyktų, būtinas „Kito“ (supervizoriaus) buvimas. Hill su bendraautoriais (2016) mini, kad supervizuojamasis, būdamas santykių su supervizoriumi, pradeda labiau suprasti savo psichoterapijos klientą per supervizoriaus buvimą ir atspindėjimus „čia ir dabar procese“. Šiame buvimo su supervizoriumi procese supervizuojamasis taip pat pradeda labiau suprasti patį supervizorių – tiek verbalinį, tiek neverbalinį jo buvimą.

„Aš-Tu“ matmuo (Calvert et al., 2016; Calvert et al., 2017; Givropoulou & Tseliou, 2017; Mangione et al., 2011; North et al., 2013). „Aš-Tu“ matmeniu savo modelyje vadinsime supervizuojamojo ir supervizoriaus santykį. Šis matmuo apima sąveiką tarp supervizoriaus ir supervizuojamojo: viską, kas vyksta tarp jų supervizijos procese. Šiuo matmeniu straipsnio autoriai akcentuoja, kad supervizijų santykių supervizuojamieji tampa labiau suprantantys tiek supervizijos procesą (kas vyksta tarp supervizoriaus ir supervizuojamojo), tiek psichoterapijos procesą (kas vyksta tarp supervizuojamojo ir jo psichoterapijos kliento). Tai reiškia, kad proceso tarp supervizuojamojo ir supervizoriaus įsisąmoninimas padeda supervizuojamiesiems aiškiau pamatyti ir psichoterapinį santykį. Šiam procesui būti ypač padeda supervizoriaus lygiagrečių procesų atspindėjimas, kai supervizorius atspindi sąsajas to, kas vyksta tarp supervizuojamojo ir jo psichoterapijos kliento psichoterapinėje sesijoje, ir to, kas vyksta „čia ir dabar“ supervizijos procese.

„Savo darbo konceptualizavimo“ matmuo (Calvert et al., 2016; Calvert et al., 2017; Givropoulou & Tseliou, 2017; Hill et al., 2016; Mangione et al., 2011; North, 2013; Senediak, 2014). „Savo darbo konceptualizavimo matmeniu“ vadinsime supervizuojamojo žvilgsnį „iš šalies“ į savo darbą su psichoterapijos klientais (supervizuojamųjų buvimo būdą, naudojamas terapines intervencijas ir pan.). Savo darbo konceptualizavimo matmuo yra plėtojamas supervizijų santykių, supervizijų dialoguose ir persikelia į supervizuojamųjų darbą su jų psichoterapijos klientais, tačiau persikėlimo kelias kol kas nėra aiškus (Mangione et al., 2011; North, 2013). Šis matmuo iš straipsnių autorių tyrimų išsikristalizavo dėl jų akcento, kad supervizijos procese supervizuojamieji, pasitelkdami konsultavimo sesijų garso, vaizdo įrašus arba tiesiog atpasakodami terapines sesijas ar jų fragmentus su psichoterapijos klientais, savo patirtis išgyvena dar kartą ir kur kas aiškiau (supervizoriaus) dėka pamato ir įsisąmonina savo naudotas terapines intervencijas bei jų naudojimo tikslingumą ir prasmes.

Svarbu paminėti ir tai, kad refleksyvumą kaip daugiasluoksnį fenomeną, susidedantį iš minčių, jausmų, elgesio, kūno reakcijų įsisąmoninimo ir intuicijos pasitelkimo mini visi mūsų analizuojamų straipsnių autoriai, tik kiekvienas iš jų akcentuoja labiau vieną ar kitą aspektą (Calvert et al., 2016; Calvert et al., 2017; Givropoulou & Tseliou,

2017; Hill et al., 2016; Mangione et al., 2011; North, 2013; Senediak, 2014; Stella & Taggart, 2020). Taip pat svarbu paminėti, kad mūsų analizuojamų straipsnių autoriai mini, jog refleksyvumas pasireiškia ir skleidžiasi „čia ir dabar“ momentu (Calvert et al., 2016; Calvert et al., 2017; Grant et al., 2012; Mangione et al., 2011; Stella & Taggart, 2020; Givropoulou & Tseliou, 2017) ir kad gilesnis savęs (supervizuojamojo), kito (supervizoriaus) bei paties proceso (supervizijos, psichoterapinės sesijos) įsisąmoninimas vyksta vienu metu, simultaniškai (tai reiškia, kad supervizuojamasis įsisąmonina save, kitą ir patį procesą būdamas betarpiškai jame) (Calvert et al., 2016; Calvert et al., 2017; Givropoulou & Tseliou, 2017; Senediak, 2014; Stella & Taggart, 2020).

Toliau dar norime šiek tiek detaliau aptarti pirmiau iškristalizuotus refleksyvumo matmenis, ką jie apima, ir viską kiek sugretinti su kita teorine supervizijų literatūra.

1) „Aš“ matmuo. Šis matmuo įima supervizuojamojo savirefleksiją ir savirefleksyvumą (Calvert et al., 2016; Calvert et al., 2017; Hill et al., 2016; Givropoulou & Tseliou, 2017; Grant et al., 2012; Mangione et al., 2011; North et al., 2013; Senediak, 2014; Stella & Taggart, 2020). Supervizuojamasis supervizijos procese retrospektyviai, susitelkdamas į save, reflektuoja savo psichoterapinės sesijos patirtis su klientu: savo mintis, jausmus, kūno pojūčius. Savirefleksija supervizijos procese padeda supervizuojamajam labiau suprasti savo nerimo šaltinius, baimes, fantazijas, impulsus, kurie yra kildinami iš psichoterapinio darbo su klientu proceso (Krug & Shneider, 2016). Savirefleksija tampa atspirties tašku savirefleksyvumui rasti – supervizijos procese supervizuojamasis, megzdamas dialogą su supervizoriumi, išgyvena betarpiškai „čia ir dabar“ akimirką psichoterapinio proceso patirtis, dėl savirefleksyvumo patirtys įgauna naujų prasmų. Van Deurzen (2009) bei Krug ir Shneider (2016) akcentuoja, kad supervizuojamieji „Kito“ (supervizoriaus) dėka susitinka su savimi, įsisąmonina tai, kas buvo iki šiol neįsisąmoninta, o Moja-Strasser (2009) teigia, kad šis matmuo yra pats svarbiausias bet kokios teorinės paradigmos supervizijoje.

2) „Tu“ matmuo. Šio matmens pagrindinė idėja yra supervizoriaus buvimo supervizijos procese būdas, kuris padeda supervizuojamiesiems aiškiau pamatyti savo psichoterapijos klientus. Taip pat šiuo matmeniu supervizuojamasis aiškiau pamato ir reflektuoja ir patį supervizorių, atsiranda aiškumas dėl supervizoriaus naudojamų intervencijų tikslingumo. Aiškiau pamatyti savo sunkumus padeda supervizoriaus kuriama saugi, pasitikėjimu ir dialogiškumu grįsta atmosfera bei visiškas supervizoriaus „panirimas“ į supervizijos procesą. Visa tai padeda supervizuojamiesiems priimti supervizoriaus grįžtamąjį ryšį, jo išvalgas ir tai integruoti į savo patirtį bei perkelti į darbą su psichoterapijos klientais (Calvert et al., 2016; Hill et al., 2016; Givropoulou & Tseliou, 2017; Senediak, 2014). Šiuos apibendrinimus sugretinsime su kitais, į sisteminę literatūros apžvalgą neįtrauktais tyrimais. Vaštakės ir Kočiūno tyrimas (2017) atskleidė, kad lygiaverčiame, dialoginiame supervizijų santykiyje supervizuojamieji „panyra“ su supervizoriumi į supervizijos procesą ir aiškiau pamato savo psichoterapijos klientus. Moja-Strasser

(2009) pažymi, kad supervizuojamasis „susitikęs“ su supervisoriumi, tampa pajėgesnis „tikram susitikimui“ su psichoterapijos klientu (Moja-Strasser, 2009).

3) „Aš – Tu“ matmuo. Mūsų sisteminėje literatūros analizėje išsiginčijimo santykio tarp supervisoriaus ir supervizuojamojo svarba ir tai, kad tik supervizijų santykyje galima reflektiviųjų kompetencijų raiška ir dinamika (Calvert et al., 2016; Calvert et al., 2017; Givropoulou & Tseliou, 2017; Mangione et al., 2011; North et al., 2013). Sisteminė literatūros apžvalga išryškino, kad supervizijų santykyje supervizuojamieji tampa labiau suprantantys psichoterapijos procesą ir tai, kad supervizijų santykis padėjo jiems nutolti nuo savo patirties (angl. step back) ir naujai į ją pažvelgti (Calvert et al., 2016; Patel, 2004).

Supervizijų literatūroje minima, kad supervizuojamasis gali mokytis iš savo patyrimo tik būdamas „Aš-Tu“ santykyje su supervisoriumi ir tai yra svarbiausia supervizijos sąlyga (Barnett, 2009; Calvert et al., 2016; Gilbert & Evans, 2000; Hamilton & Carson, 2015; Moja-Strasser, 2009; van Deurzen, 2009; Kočiūnas, 2018; Vaštakė & Kočiūnas, 2017). Dialoginiai santykiai supervizijoje ypač akcentuojami egzistencinėje, geštalinėje, taip pat psichoanalitinėje bei psichodinaminėje paradigmoje. O štai kognityvinėje – biheivioristinėje paradigmoje galimas ir „Aš-Tai“ santykis, nes kognityvinės – biheivioristinės supervizijos dėmesio centre yra supervizuojamojo mokymas įvairių terapinių technikų ir intervencijų, namų darbų atlikimas ir jų aptarimas supervizijos sesijos metu (Alfonsson et al., 2017; Falender & Shafranske, 2004; Fedoriaka, 2017).

4) „Savo darbo konceptualizavimo matmuo“. Šis matmuo apima gebėjimą pamatyti ir įsisąmoninti, kaip supervizuojamasis sąveikauja su savo psichoterapijos klientais, pamatyti psichoterapinį santykį ir naudojamas psichoterapines intervencijas „iš šalies“ (Senediak, 2014), taip pat pažvelgti į naudojamų psichoterapinių intervencijų savaikiškumą bei prasmę (Calvert et al., 2016; Calvert et al., 2017; Givropoulou & Tseliou, 2017; Hill et al., 2016; Mangione et al., 2011; North, 2013; Senediak, 2014). North su kolegomis (2013) pabrėžia, kad šis matmuo padeda supervizuojamiesiems tarsi atsitraukti nuo savo patirties (angl. step back) ir labiau įsisąmoninti psichoterapijos procesą. Šiuo matmeniu formuojasi „ypatingos supervizuojamųjų ausys“, kai supervizuojamasis, būdamas su supervisoriumi, girdi save, tačiau kita ausis nukreipta į supervisorį ir į patį procesą, vykstantį „tarp“. Dėl viso to šios naujai atsiradusios „ausys“ perkliamos į darbą su psichoterapijos klientais (Givropoulou & Tseliou, 2017).

Apibendrinimai

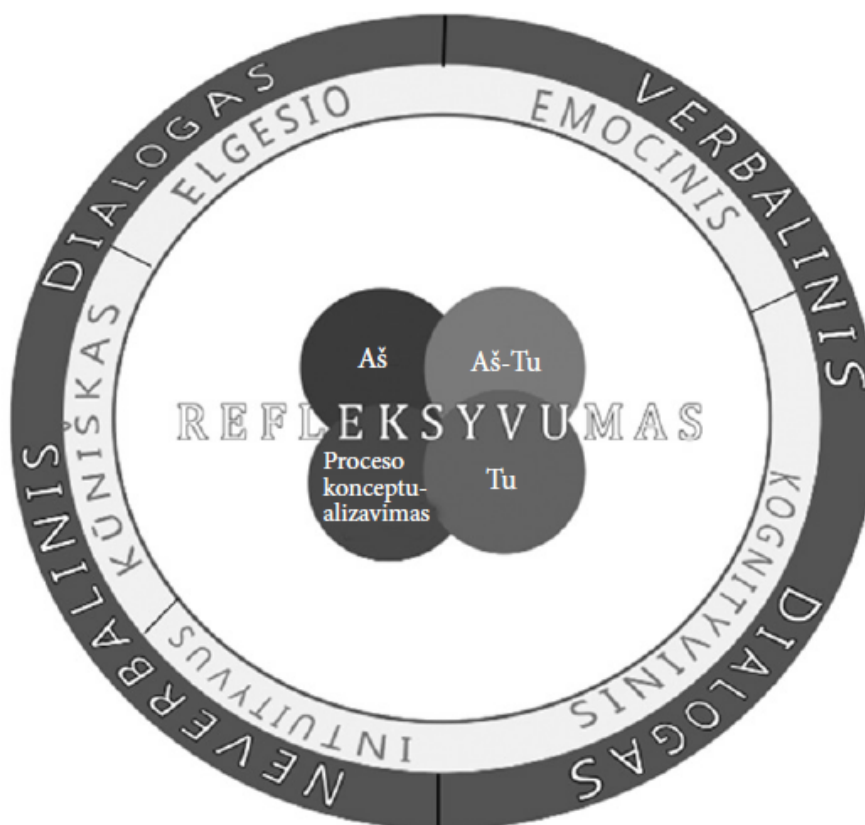
Remdamiesi sisteminės literatūros analizės (iš viso devynių šaltinių) rezultatais, savo darbe suformulavome teorinį refleksyvumo fenomeno modelį, išskyrėme jo matmenis. Toliau pateiksime refleksyvumo psichoterapinėje supervizijoje apibrėžimą ir pavaizduosime jį grafiškai.

- Refleksyvumą psichoterapinėje supervizijoje apibrėšime iš supervizuojamojo perspektyvos kaip dinamišką, daugiamačią fenomeną,

apimančių savęs (t. y. supervizuojamojo, minčių, jausmų, elgesio, kūno reakcijų), kito (supervizoriaus) ir to, kas vyksta tarp jų, įsisąmoninimą bei savo atliekamo darbo konceptualizavimą, vykstantį pačiame supervizijos procese, o ne po jo, ir kur visi šie išvardyti veiksmai atliekami vienu metu, simultaniškai (Calvert et al., 2016; Calvert et al., 2017; Givropoulou & Tseliou, 2017; Grant et al., 2012; Hill et al., 2016; Mangione et al., 2011; North, 2013; Senediak, 2014; Stella & Taggart, 2020).

- Kad skaitytojui būtų patogiau, refleksyvumo fenomeną ir jo matmenis pavaizdavome grafiškai (2-as pav.).

Šios schemos išorinis apskritimas simbolizuoja, kad refleksyvumas yra plėtojamas tiek verbaliniame, tiek neverbaliniame dialoge ir abiem jiems priskiriama vienoda reikšmė. Verbaliniam dialogui tarp supervizoriaus ir supervizuojamojo mes priskiriame kognityvinį ir emocinį komponentus, o neverbaliniam dialogui – elgesio, kūnišką ir intuityvų, tačiau kognityvinis ir emocinis komponentai gali būti tiek verbalinio, tiek neverbalinio dialogo dalys. Pačiame centre pavaizduoti pirmiau aprašyti „Aš“, „Tu“, „Aš-Tu“ ir „Savo darbo konceptualizavimo matmenys“.

2 pav
Refleksyvumo matmenys

Refleksyvumo empirinių tyrinėjimų gairės

Mūsų manymu, suformuluotas ir aprašytas refleksyvumo teorinis modelis turi tiek teorinę, tiek praktinę vertę. Visų pirma, šis suformuluotas refleksyvumo apibrėžimas padės išvengti painiavos

supervizijų literatūroje atskiriant refleksyvumą nuo greta esančių sąvokų. Antra, suformuluotas ir detalai aprašytas refleksyvumo teorinis modelis nurodo gaires empiriniams refleksyvumo tyrinėjimams. Trečia, atskirų refleksyvumo matmenų išskyrimas padės pradėti kokybinius ir kiekybinius refleksyvumo tyrimus, kuriuose ypač svarbus aiškus tyrinėjamo reiškinių apibrėžimas.

Manome, kad tolesni supervizijų tyrimai turėtų būti orientuoti į supervizijų reflektyvųjų (angl. reflective), taip pat refleksyviųjų (angl. reflexive) kompetencijų plėtojimą, nes kol kas lieka atviras klausimas, kaip šios kompetencijos plėtojamos supervizijų santykyje. Tai užpildytų mokslinėje ir praktinėje supervizijų literatūroje atsivėrusią spragą ir padėtų suprasti, kaip konkrečiai padėti supervizuojamiesiems plėtoti šias kompetencijas. Refleksyvumo, kaip svarbaus supervizuojamųjų gebėjimo vystymo, mokslinių tyrimų radiniai būtų praktiškai pritaikomi supervizijų praktikoje ir supervizijų bei psichoterapijos mokymo programose.

Kadangi refleksyvumo tyrinėjimai psichoterapinėje supervizijoje žengia pirmuosius žingsnius, siūlytume refleksyvumo fenomeno tyrinėjimams pirmiausia pasitelkti kokybinius tyrimo metodus ir tyrinėti refleksyvumą laikantis įvairių teorinių paradigimų, suteikiant „mikrofoną“ tiek supervizuojamiesiems, tiek supervizoriams. Pravartu būtų atlikti ir kokybinius longitudinalinius tyrimus, siekiant suprasti refleksyvumo dinamiką laike, kiek jo dinamika yra priklausoma nuo supervizijų dažnumo, supervizuojamojo profesinės raidos ir kitų veiksnių. Taigi tokių tyrimų atradimai prisidėtų prie psichologų ir psichoterapeutų darbo kokybės gerinimo, dėl to psichoterapijos klientams būtų teikiama efektyvesnė psichologinė pagalba.

References

- Alfonsson, S., Spannargard, A., Parling, T., Andersson, G., & Lundgren, T. (2017). The effects of clinical supervision on supervisees and patients in cognitive-behavioral therapy: A study protocol for a systematic review. *Systematic Reviews*, 6, Article 94. doi: 10.1186/s13643-017-0486-7.
- Aron, L. (2000). Self-reflexivity and the therapeutic action of psychoanalysis. *Psychoanalytic Psychology*, 17 (4), 667–689. doi: 10.1037/0736-9735.17.4.667.
- Calvert, F., Crowe, T. P., & Grenyer, B. F. S. (2016). Dialogical reflexivity in supervision: An experiential learning process for enhancing reflective and relational competencies. *The Clinical Supervisor*, 35 (1), 1–21. doi: 10.1080/07325223.2015.1135840.
- Calvert, F., Crowe, T. P., & Grenyer, B. F. S. (2017). An investigation of supervisory practices to develop relational and reflective competence in psychologists. *Australian Psychologist*, 52 (6), 467–479. <https://doi.org/10.1111/ap.12261>.
- Dallos, R., & Stedmon, J. (2009). Flying over the Swampy Lowlands: Reflective and Reflexive Practice. In J. Stedmon, R. Dallos (Eds.), *Reflective Practice in Psychotherapy and Counseling* (pp. 2–22). Maidenhead: McGraw-Hill Education.

- Hamilton, J., & Carson, S. (2015). Speaking of supervision: A dialogic approach to building higher degree research supervision capacity in the creative arts. *Educational Philosophy and Theory*, 47 (12), 1348–1366. <https://doi.org/10.1080/00131857.2015.1035628>.
- Hedges, F. (2010). *Reflexivity in therapeutic practice (Basic texts in counselling and psychotherapy)*. London: Palgrave Macmillan.
- Hewson, D., & Carroll, M. (2016). *Reflective practice in supervision* (pp. 27–31, 107–113). MoshPit Publishing, Hazelbrook.
- Hill, H., Crowe, T., & Craig, J. (2016). Reflective dialogue in clinical supervision: A pilot study of involving collaborative review of supervision videos. *Psychotherapy Research*, 26 (3), 263–278. <https://doi.org/10.1080/10503307.2014.996795>.
- Grant, J., Schofield, M. J., & Crawford, S. (2012). Managing difficulties in supervision: Supervisors' perspectives. *Journal of Counseling Psychology*, 59 (4), 528–541. <https://doi.apa.org/doi/10.1037/a0030000>.
- Falender, C., & Shafranske, E. (2004). Supportive Relationship. In C. Falender, E. Shafranske (Eds.), *Clinical Supervision: A Competency-based Approach* (pp. 40–41). 1st Ed. American Psychological Association.
- Fedoriaka, D. (2017). *Supervizija v psihoterapevtskoj praksi* (pp. 15–16). 2-oje izdaniye: Izdatelskije resheniya.
- Finlay, L., & Gough, B. (2003). Introducing Reflexivity. In L. Finlay, B. Gough (Eds.), *Reflexivity: A Practical Guide for Researchers in Health and Social Sciences*, 1–2. Wiley-Blackwell.
- Freda, M. F., De Luca Picione, R., & Esposito, G. (2015). 'Reflexivity: Applying a reflexive process to an educational context'. In G. Marsico, R. Ruggeri, S. Salvatore (Eds.), *YIS: Reflexivity and Change in Psychology* (pp. 195–225). Charlotte, NC: Information Age Publishers IAP.
- Jenkins, S. (2010). Relationships. In J. Thomas, M. Hersen (Eds.), *The Handbook of Clinical Psychology Competencies* (pp. 123–152). New York, NY: Springer.
- Kočūnas, R. (2018). Eksistencialnaja supervizija: or ekspertnosti k sovместnosti. *Existencia: psichologija i psichoterapija* (11).
- Krug, O., & Schneider, K. (2016). Teaching and Core Principles of Existential – Humanistic Therapy. In O. Krug, K. Schneider (Eds.), *Supervision Essentials for Existential-Humanistic Therapy* (pp. 30–31). Washington, DC: APA.
- Liberati, A., Altman, D. G., Tetzlaff, J., Mulrow, C., Gøtzsche, P. C., Ioannidis, J. P., ..., Moher, D. (2009). The PRISMA statement for reporting systematic reviews and meta-analyses of studies that evaluate health care interventions: Explanation and elaboration. *PLoS Medicine*, 6 (7), Article e1000100. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1000100>.
- Mangione, L., Mears, G., Vincent, W., & Hawes, S. (2011). The supervisory relationship when women supervise women: An exploratory study of power, reflexivity, collaboration, and authenticity. *The Clinical Supervisor*, 30 (2), 141–171. doi: 10.1080/07325223.2011.604272.
- Moja-Strasser, L. (2009). Deliberations on Supervision. In E. van Deurzen, S. Young (Eds.), *Existential Perspectives on Supervision* (pp. 31–42). Palgrave, Macmillan.

- Nagata, A. (2006). Cultivating researcher self-reflexivity and voice using mindful inquiry in intercultural education. *Journal of Intercultural Communication* (9), 135–154.
- North, G. (2013). Recording supervision: Educational, therapeutic, and enhances the supervisory working alliance? *Counselling and Psychotherapy Research*, 13 (1), 61–70. <http://dx.doi.org/10.1080/14733145.2012.687386>.
- Rethlefsen, M., Kirtley, S., Waffenschmidt, S., et al. (2021). PRISMA-S: An extension to the PRISMA statement for reporting literature searches in systematic reviews. *Systematic Reviews*, 10, Article 39. <https://doi.org/10.1186/s13643-020-01542-z>.
- Schön, D. (1983). *The reflective practitioner: How professionals think in action*. New York: Basic Books.
- Schön, D. (1987). *Educating the reflective practitioner*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Senediak, C. (2013). Integrating reflective practice in family therapy supervision. *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy*, 34 (4), 338–351. <https://doi.org/10.1002/anzf.1035>.
- Vaštakė, M. ir Kočiūnas, R. (2017). Fenomenologinis egzistencinės supervizijos tyrimas. *Psichologija*, 55, 72–87. <https://doi.org/10.15388/Psichol.2017.55.10737>.